

AYRILIK ÇEŞMESİ MEZARLIĞI XVIII. YÜZYIL KADIN MEZAR TAŞLARINDA GÖRÜLEN BEZEMELER*

AYRILIK CESMESI CEMETERY ORNAMENTS SEEN ON THE WOMEN'S TOMBSTONES IN THE XVIII. CENTURY

Selma Gül**

Öz

İstanbul Kadıköy’de bulunan Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı, Taşköprü Caddesi üzerinde yer almakta ve adını da Ayrılık Çeşmesi’nden almaktadır. Bu mezarlığın Üsküdar’dan başlayıp Kızıltoprak’a kadar uzanan büyük “Karaahmet Mezarlığı”nın günümüze kalabilen son parçası olduğu ifade edilir. Mezarlığa XVIII. yüzyıl sonlarına doğru defin yapılmaya başlanmış ve XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. Mezarlıkta saraya mensup ya da sarayda görevli kişilerin yanı sıra toplum içinde statüsü yüksek saray çalışanlarının yakınlarının kabirleri de bulunmaktadır. Ölen kişinin toplumdaki yeri ne kadar önemliyse kendisinin ya da yakınının mezar taşı da, çoğunlukla, o kadar gösterişli olmaktadır. Bu bağlamda “*Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı; XVIII. Yüzyıl Kadın Mezar Taşlarında Görülen Bezemeler*” üzerine bir çalışma hazırlanmıştır.

Mezar taşlarında geleneksel bezemelerin yanında Batılılaşmanın etkisiyle ortaya çıkan Avrupalı karakterde bezemeler de bulunmaktadır. Bezemeler Türk Sanatı’ndaki yeri ve metaforik anlamlarının yanında, mezar taşları üzerindeki değişimleri ele alınarak kronolojik olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mezarlık, Mezar Taşı, Süsleme, Ayrılık Çeşmesi, 18. yüzyıl

* Bu makale 2009 yılında tamamlanan Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Hatice Örcün Barışta danışmanlığında hazırlanan “Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Batı Yönündeki 18. Yüzyıl Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)” isimli yüksek lisans tezinden geliştirilmiştir. Makale 2013 yılı Ekim ayında gerçekleştirilen “XVII. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu”nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Sanat Tarihiçisi, İstanbul / Türkiye selmagul02@hotmail.com

Abstract

Ayrılık Çeşmesi Cemetery, situated in Kadıköy, Istanbul, is located on Taşköprü Street and named after Ayrılık Çeşmesi. This cemetery is stated to be the last survived part of the large “Karacaahmet Cemetery”, extending from Üsküdar to Kızıltoprak. Burials in the cemetery began towards the end of the XVIII. century and continued until the beginning of the XX. century. In the cemetery, as well as the courtiers, there are tombs of the courtier relatives’ with high status in society. If the deceased’s status in society is important, his or her relative’s tombstone is that much flamboyant. In this context, a study on “*Ayrılık Çeşmesi Cemetery; Ornaments Seen on the Women’s Tombstones in the XVIII. Century*” has been prepared.

On the tombstones, besides traditional ornaments, there are ornaments that have European features by the effect of Westernization. The ornaments have been evaluated chronologically by considering the changes on the tombstones, as well as their places in Turkish Art and their metaphorical meanings.

Keywords: Cemetery, Tombstone, Ornament, Ayrılık Çeşmesi, 18th century

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı, Kadıköy’de Taşköprü Caddesi üzerinde yer alır ve cadde boyunca devam eden uzun ve dar bir alanı kaplar. Adını ise yine aynı cadde üzerinde bulunan ve XVII. yüzyılın başlarında Kızlarağası Gazanfer Ağa tarafından yapıldığı bilinen¹ Ayrılık Çeşmesi’nden almıştır (F.1,2). Bu mezarlığın Üsküdar’dan başlayıp Kızıltoprak’a kadar uzanan büyük “Karacaahmet Mezarlığı”nın günümüze kalabilen son parçası olduğu ifade edilir.² Mezarlık, Ayrılık Çeşmesi ve Namazgâhından itibaren hafif bir yokuş halinde yükselen arazide, tarihi Bağdat yolunun iki yanında uzanmaktaydı (P.1).³ Fakat mezarlığın Acıbadem caddesinden inerken sağ tarafta kalan kısmı yol çalışmaları nedeniyle istimplâk edilmiştir. Bugün bu alandan hiçbir iz kalmamıştır (P.2). Her yıl kutsal toprakları ziyarete giden hacılar kafilesi yakınları tarafından Ayrılık Çeşmesi önünden uğurlanır, aynı zamanda Anadolu kervanları da yolcuların yakınları tarafından Ayrılık Çeşmesi’nden geçirilirdi. İstanbul’dan ayrılan bir yolcu son namazını çeşmenin arkasındaki namazgâhta kılar ve Anadolu’da görev alan vezirler de, Üsküdar halkına burada alay gösterirlerdi.⁴ Mezarlığın bulunduğu yer, Anadolu cihetinde sefere çıkan orduların başındaki padişah, serdar ve vezirlerin ayrıldıkları, vedalaştıkları yer olarak da geçmektedir.⁵ Bu durumla ilgili Hıfzı Topuz’un “*Meyyale*” adlı romanında başka bir anekdot yer almaktadır.⁶ Genellikle saraya mensup kişilerin kabirlerinin bulunduğu mezarlığa XVIII. yy. sonlarına doğru defin yapılmaya başlanmış ve XX. yy. başlarına kadar devam etmiştir.⁷

¹ Ziya Nur Sezen, “Ayrılık Çeşmesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, 1994, s.488.

² Semavi Eyice, “Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C 4, İstanbul, 1994, s. 488-489.

³ Eyice, **a.g.e.**, s.488.

⁴ Reşat Ekrem Koçu, “Ayrılık Çeşmesi”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1960, s.1631.

⁵ Mesut Koman, “İstanbul’un Bazı Önemli Eski Kabirleri-Yerinde duran ve kaybolan”, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S 49/328, İstanbul, Eylül-Ekim 1975, s. 31.

⁶ Hıfzı Topuz’un *Meyyale* adlı romanında Abdülaziz’in tahta çıkmasından sonra kötü giden ekonomiyi düzeltmek amacıyla bir takım önlemler alınmış ve Sadrazam Fuat Paşa saraylardaki altın ve gümüşten yapılmış kap kacakları toplatmış ve yasaklatmıştır. Bu duruma şaşırان Sultan Abdülaziz Fuat Paşa’ya “Bu iş nasıl olur Sultanların tabağını, çanağını nasıl alırsınız?” demiş. Fuat Paşa’ da “Alınır efendim, alınır. Allah göstermesin Devlet-i Âli kötü bir duruma düşse hep birlikte Konya’ya gitmeye kalksak, Sultan Efendiler yolda Ayrılık Çeşmesi’nden bu taşlarla mı su içecekler?” diye karşılık vermesi mezarlığın bulunduğu yerin önemli bir geçiş noktası olduğunu yinelemektedir. Hıfzı Topuz, **Meyyale**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 84.

⁷ Eyice, **a.g.e.**, s.489.

Bu makalede Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nda yer alan XVIII. yüzyıla ait tarihleri belirlenebilen kadın mezar taşlarında görülen bezemelerin tespit edilmesi ve bezemelerin XVIII. yüzyıl içinde geçirdiği değişimler ele alınarak kronolojik bir değerlendirmesinin yapılması yanında metaforik anlamlarının da üzerinde durulması amaçlanmıştır. Genel olarak çalışmada kadın mezar taşları toprağa gömülü ve kapak taşlı olmak üzere iki grupta ele alınmıştır. Kadın mezar taşları tipolojik olarak baş taşları ve ayak taşları ana başlıkları altında incelenerek bunlar da alt başlıklarla gruplandırılmıştır. Dört grupta incelenen *kadın baş taşları*; dikdörtgen gövdeli başlıklı baş taşları, dikdörtgen gövdeli üçgen tepelikli baş taşları, dikdörtgen gövdeli bitki tepelikli baş taşları ve dikdörtgen gövdeli sivri kemerli baş taşlarından oluşmaktadır. Yine dört grupta ele alınan *ayak taşları*; dikdörtgen gövdeli sivri kemerli ayak taşları, dikdörtgen gövdeli üçgen tepelikli ayak taşları, dikdörtgen gövdeli başlıklı ayak taşları ve silindir gövdeli ayak taşlarından oluşmaktadır. Bunlardan, başlıklı olan ayak taşları kesin olarak kadın mezar taşlarına aittir. Fakat diğer ayak taşlarının, taşındıkları için kadın ya da erkek mezar taşlarından hangisine ait olduğu konusu belirsizdir. Mezar taşlarının gövde ve başlık tipolojileri araştırmacıların yaptıkları gruplandırmalar temel alınarak değerlendirilmiştir.⁸

2007 yılından itibaren belli aralıklarla gidilen mezarlığa en son 2016 Kasım ayında gidilmiştir. İki tarih arasında durum değişmemiştir. Mezarlıktaki mezar taşlarının pek çoğu başları gövdelerinden ayrılmış, orta yerinden kırılmış, ayak veya baş taşı eksik vaziyettedir. Bunun yanında bazı mezar taşlarının gövdelerinden ayrılmış olan başlıkları, mezarlığı çevreleyen duvarda örgü niyetine kullanılmıştır. Kitabeler incelendiğinde aynı kapak taşı üzerinde yer alan baş taşı ve ayak taşının, aynı mezara ait olmadığı genellikle her birinin mezarlığın başka bir bölümünden taşındığı anlaşılmıştır. Pek çok taş orijinal yerinde durmamaktadır. Mezarlıkta daha önceden yerleri belirlenen taşların yerinde olmadığı, toprağa gömülü olan

⁸ Hans Peter Laqueur, **Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, Jean Louis Bacque Grammont - Hans Peter Laqueur – Nicolas Vatin, "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları Uygulanan Yöntemler ve Bilgisayarla Yapılabilecek İşlemler", **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, TTK, Ankara, 1992, s. 197-214, Tablolar için bkz: Selma Gül, **Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Batı Yönündeki 18. Yüzyıl Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

taşların, mezarlıkta otları yolarak temizlik işlemi yapan hizmetliler tarafından gömülü oldukları yerden yüzeye çıkarıldığı ve bunların toplu halde bir yere yerleştirildiği görülmüştür (F.3,4).⁹ Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından 1970'lerin başında söz konusu mezarlıkta bir kurtarma çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada mezarlık temizleme işlemi sırasında tonlarca molozun çıkarıldığı, kırılmış olan mezar taşlarının yapıştırılarak mezarlığın yüksek ve yeşile boyalı parmaklıkla çevrilip, koruma altına alındığı ifade edilir.¹⁰ Aradan geçen 46 yıl mezarlıktaki durumu 1970'lerden öncesine geri götürmüş, mezar taşları eski haline geri dönmüştür. Mezarlıktaki çoğu taş kırılmış ve yıkılmış durumdadır.

Mezar taşlarındaki süslemeler bitkisel, nesnel, mimari, geometrik ve yazı olmak üzere dört grupta incelenmiştir. Burada bütün kadın mezar taşlarına yer vermek mümkün olamayacağından benzer süslemeler içeren taşlardan bir örnek verilmiştir.

Bitkisel Bezemeler

Bitkisel bezemeler natüralist, natüralist olmayan (soyut), ağaç motifli - ri, meyveler olarak gruplandırılmıştır.

Natüralist üslupta gördüğümüz bitkisel bezemeleri bir grupta toplarsak *akantus yaprakları*, mezar taşlarının dikdörtgen gövdelerinde kitabe üstlerinde, tepeliklerinde ve tepelikle gövde arasında bordür şeklinde karşımıza çıkmaktadır (F.5, Ç.1). *Gül* motifi ise kadın mezar taşlarında tepeliklerde ve gövde kenarlarında vazo içinde ya da bir buket olarak ve başlıkların altında kabara biçiminde tasvir edilmişlerdir (F.6,9,12, Ç.3). *Karanfil* bezemesi, başlıklı mezar taşlarında fes biçimindeki başlığın altında tasvir edilirken, üçgen tepelikli bir mezar taşında ise, gövdenin üst kısmında kitabe köşelerine yerleştirilmiş birer vazo içinde yer almaktadır (F.6,9, Ç.3). Birkaç yapraktan oluşan ve *kır çiçekleri* olarak adlandırdığımız bitkisel

⁹ Bu durum 2009 yılında tespit edilmiştir. 2013 yılında ise mezar taşlarının bilinçli olarak kırılarak parçalandığı tespit edilmiş ve konuyla ilgili gerekli mercilere yazılar yazılmıştır. 15 Temmuz 2014 tarihli İstanbul V Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nden cevaben gelen yazıda, mezarlığın İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından bir proje kapsamında bakım ve onarımı yapılacağı belirtilmiştir. Fakat henüz mezarlıkla ilgili fiili bir çalışma başlatılmamıştır.

¹⁰ Çelik Gülersoy, "İstanbul Tarihinin Mezar Taşları", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S. 49/328, İstanbul, 1975, s. 6.

bezemeler üçgen tepelikli mezar taşında tepelikle gövdeyi ayıran bir bordür biçimde tasvir edilmiştir (F.8). Osmanlı döneminin en sevilen süslemelerinden olan *Lale* motifi, bitkisel tepelikli mezar taşlarında, tepeliğin ortasında bulunan vazo içine yerleştirilmiş muhtelif çiçekler arasında yer alırken (F.5, Ç.1); kitabenin köşelerine yerleştirilmiş başka çiçeklerle birleştirilmiş buket biçiminde de tasvir edilmiştir (F.14). *Lale* motifi üçgen tepelikli iki mezar taşında ise, gövdenin kenarlarına yerleştirilen birer vazo içinde yer alır (F.12,13). *Zerrin*, kitap sanatlarında sıkça kullanılmış¹¹ bir motif olarak mezar taşlarında da yer bulmuş ve üçgen tepeliği taçlandıran palmet motifinin altından zincir gibi dolanarak aşağıya doğru sarkar bir biçimde tasvir edilmiştir (F.8, Ç.2). *Gelin çiçeğine* benzeyen bir başka süsleme, bitki tepelikli bir mezar taşında vazodan çıkan çiçekler arasında, vazunun sağından ve solundan aşağıya doğru sarkıtılmış bir şekilde tasvir edilmiştir (F.5, Ç.1).

Natüralist olmayan üslupta soyut motifler olarak değerlendirdiğimiz bitkisel bezemeler arasında *Palmet*, üçgen tepelikli örneklerde, tepeliğin kenarları boş bırakılarak ortadaki sarmaşığa benzer süslemenin, tepeliğin üçgen köşelerine gelen kısımlarına birer palmet yerleştirilmiş böylece kompozisyon devam ediyormuş hissi uyandırılmıştır (F.6,8,12). *Rûmi* düzenlemeleri ise tepelikle gövde arasında geçiş ögesi olarak bordür biçiminde ve üç palmetli kabartmaların içinde girift bir kompozisyon olarak tasvir edilmiştir (F.12). *Soyut Yapraklar* olarak adlandırılan motifler çok fazla stilize edildikleri için ne oldukları konusunda bir fikir oluşturulamayan yaprak motifleri olarak bu grupta toplanmıştır. Soyut yapraklar genellikle gövdedeki yazı kartuşlarının hemen üstünde ya da bitkisel tepeliklerin tepesinde, taç biçiminde uygulanmıştır. Soyut yapraklar ortasında küçük oval bir çerçeve ile birlikte tasvir edilmişlerdir. Bunun dışında yay biçiminde sıra sıra dizilmiş yapraklardan da oluşmaktadır (F.5,13,14,16,17, Ç.4). Gülbezek denilen *rozet* bezemesi dikdörtgen gövdeli, başlıklı baş taşlarında karşımıza çıkar. Dairevi biçimli bu süslemeler, genellikle lahitli mezar taşlarında lahitlerin yüzeylerinde görülürler. Mezar taşlarında gövde kısmında, kitabenin üstünde tamamlanmamış bir şekilde tasvir edilmiştir (F.15, Ç.5). *Sarmaşık* benzeri motif üçgen tepelikli mezar taşlarının tepeliklerini kaplayacak şekilde tasvir edilmiş ve tepeliğin kenarları bo-

¹¹ Yıldız Demiriz, **Osmanlı Kitap Sanatlarında Natüralist Üslupta Çiçekler**, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul, 1986, s.31.

şaltılarak süsleme kabartılmış, motife de üçgen şekli verilmiştir (F.6,12).

Ağaç olarak karşımıza çıkan bezemelerden, ayak taşlarında gördüğümüz servi motifi, bir örnekte tek tasvir edilirken (F.10); hurma ağacıyla birlikte tepesi eğik bir biçimde tasvir edilmiş bir başka örnek de mevcuttur (F.11).

Meyve olarak mezar taşlarında yer alan bezemelerden *kayısı* motifi bitkisel tepelikli mezar taşlarında tepeliğin ortasında kâse içinde tasvir edilmiştir (F.14,16, Ç.4,6). *Nar* motifi, bitkisel tepelikli baş taşında, tepeliğin ortasına yerleştirilmiş vazodan çıkan muhtelif çiçekler arasında iki tane *narçiçeği* olarak yer alırken, yine aynı taşın gövdesinde kitabe köşeliklerinde de *narçiçeğine* rastlanmaktadır (F.5). *İncir* Osmanlı mezar taşlarında en sık rastlanılan meyvelerdendir. Üçgen tepelikli bir örnekte gövde kısmında kitabeden önce, gövde kenarlarına yerleştirilmiş birer tabak içinde tasvir edilmişlerdir (F.8, Ç.2).

Nesneli Bezemeler

Kadın mezar taşlarında nesneli bezemelerde aksesuar olarak ele alınabilecek motiflerden biri olan ve bitkisel tepelikli mezar taşında gördüğümüz *püskül* motifi, mezar taşı kitabesini kıvrımlar yaparak çevreleyen bir sicim üzerinde, kitabenin sonunda üç adet olarak tasvir edilmiştir (F.16, Ç.6). Bitkisel tepelikli mezar taşında görülen *inci dizisi*, tepeliğin yüzeyinde yer alan kıvrımlar arasına yerleştirilmiş, aynı zamanda tepelikle gövdeyi ayıran ince bir bordür şeklinde tasvir edilmiştir (F.5,16). *Takı* bezemesi ise bir mezar taşında tespit edilmiş, bir kısmı toprak altında kaldığı için tarihi belirlenememiştir. Fakat dönemin diğer takı tasvirli mezar taşlarıyla benzerlik göstermesinden dolayı 18. yüzyıl olarak değerlendirilmiştir. Bu örneğin baş taşının boyun kısmında *beşi bir yerde* ye benzer biçimde tasvir edilmiş tepede inci dizileriyle son bulmuştur (F.17). Benzer bir takı tasviri örnek Süleymaniye Camii haziresinde bulunan 1745-46 tarihli mezar taşında yer alır (F.18). 18. yüzyıla dair bu tür örnekler çoğaltılabilir. Tam olarak nesneli bezeme olarak adlandırılmasa da aksesuar olarak günlük kullanım eşyaları arasına girebilecek olan ve daha çok antropomorfik bir görünüm sağlamak amacıyla yapılmış olması muhtemel olan fes biçiminde başlıklar baş ve ayak taşlarında karşımıza çıkmaktadır (F.17,19).

Günlük kullanım eşyalarına örnek olan bezemelerden Osmanlı mezar taşlarında sıkça gördüğümüz *kâse* motifi Kitabe üstünde köşelerde yayvan bir biçimde tasvir edilmiştir (F.8, Ç.2). Bununla birlikte alçak kaideli, ağzı geniş ve dalgalı bir forma sahip ve yüzeyi süslemeli kâseler de tasvir edilmiştir (F.18). Üçgen tepelikli mezar taşlarında ise tepeliğin ortasında yer alan *kâse* yüksek kaideli ve dalgalı ağızlı bir formda ve kaideyle kâsenin gövdesi arasında bilezik olacak biçimde (F.14,16 Ç.4,6). *Vazo* motifleri ise gövde kısmında kitabenin köşelerinde geniş dalgalı kenarlı yivli gövdeli tasvir edilirken (F.5); bir başka *vazo* motifi düz gövdeli ters çan biçiminde tasvir edilmiştir (F.13). Aynı zamanda mezar taşlarında gövdede kitabenin köşelerinde yer alan *vazo* motifleri de, ağzı dar, haznesi yuvarlak ve geniş, *şükûfedan vazo*¹² olarak tasvir edilmişlerdir (F.6,12).

Bereket boynuzu motifi, üçgen tepeliğin köşelerinde, bir halkanın içinden geçen şekilde stilize edilerek tasvir edilmiştir (F.8, Ç.2).

Mimari Bezemeler

Mezar taşlarında mimari unsur olarak rastladığımız *burma sütunce* motifi, baş taşı gövdesinde, burmalı bir biçimde kitabeyi iki yandan sınırlandırmaktadır (F.15, Ç.5). Bir başka öge olan *sütun* ise, bitkisel tepelikli mezar taşında tepeliğin yüzeyine karşılıklı olarak iki tane yerleştirilmiş ve korint düzenine benzer başlıklarla tasvir edilirken; gövde ile tepelik arasında kalan yatay dikdörtgen alanın kenarları korint başlıklı üzeri yivli gövdeli sütunlarla sınırlandırılmıştır (F.21). Bazı örneklerde ise sütunların gövdeleri saklı tutulmuş gibi sadece sütun başlıkları konsol gibi tasvir edilmiştir (F.5,14). Özellikle çeşmelerde sıkça kullanılan ve bu konumuyla mimari bezemeler başlığı altında ele alınan *stilize istridye kabuğu* üçgen tepelikli baş taşlarında, gövde kısmında kitabelerin üstünde bulunur. (F.6,12).

Geometrik Bezemeler

Geometrik bezeme, iki örnekte karşımıza çıkmaktadır. İlk örnekte baş taşı üzerinde yer alan kitabeyi sınırlandıran sütünceler üzerinde *burma* biçiminde tasvir edilirken (F.15, Ç.5); diğer örnekte istridye kabuğunun ortasında *çarkifelek* motifi olarak tasvir edilmiştir (F.6).

¹² Azade Akar, "Tezyini San'atlarımızda Vazo Motifleri", **Vakıflar Dergisi**, S.8, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1969, s.267-271.

Yazı

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı mezar taşlarında sülüs hattı kullanılmıştır. Mezar taşlarında kitabede önce başlangıç ifadesi yer aldığı gibi doğrudan ölen kişinin kimliğine yönelik ifadelere girilen mezar taşları da mevcuttur. Başlangıç ifadeleri “*Hûve’l-Hayyû’l-Bâki, Hûve’l-Bâki, Huve’l-Hallâkû’l-Bâki, Lâ İlâhe illallah Muhammedu’r- Resulullah, Lâ ilâhe ille’llah Muhammedu’r-Resulullah Hûve’l-Hallâkû’l-Bâki, Hûve’l-Hayyu’l-Lezi Lâ-Yemut*” şeklindedir. Ardından insanlara uyarı, durum bildirme, sebep bildirme, insanlardan istek, meslek, sülale isimleri, Allah’tan istek (dua) ve isimleri içeren ifadeler yer alır.

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı XVIII. Yüzyıl Kadın Mezar Taşlarındaki Bezemelerin Değerlendirilmesi

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı XVIII. yüzyıl kadın mezar taşlarında gördüğümüz bezemeler, doğada yer alan şekillerinin yanı sıra stilize edilerek de işlenmişlerdir. İnsanların günlük yaşamlarında sıkça kullandıkları bu bezemelerden bazıları, birtakım sembolik anlamlar içeren öğeler olarak da mezar taşları üzerinde yerini almıştır.

Mezarlıktaki mezar taşlarında başlıkların altında kabara şeklinde ve vazo içinde gördüğümüz motiflerden biri olan *gül*, Hz. Muhammed’in sembolüdür. Hz. Muhammed’in gülü çok sevdiği ve başlığının içinde gül yaprakları taşıdığı hatta terinin gül gibi koktuğu ifade edilir.¹³ Kadın mezar taşlarının başlıklarında gördüğümüz kabara biçimindeki gül motifleri de ölen kişinin evlenmemiş bekâr bir genç kız olduğuna işaret eder.¹⁴ Bir diğer motif *incir* ise cennet meyvesi olarak bilinmekte ve Kur’ân-ı Kerîm’de Tin (İncir) sûresinde (Tin S.1,2,3,4,5): “İncire ve zeytine, Sina dağına ve şu emin beldeye yemin ederim ki, biz insanı en güzel bir biçimde yarat-tık...” şeklinde ayet yer almaktadır.¹⁵ *Zerrin* eski kaynaklarda ‘kadeh’ ola-

¹³ Ayla Ersoy, “Geleneksel Süsleme Sanatlarında Kullanılan Bazı Çiçek Motiflerinin İslam İnancı İle İlgisi”, **Sanat ve İnanç/2 Rıfkı Melul Meriç Anısına**, haz. Banu Mahir-Halenur Katipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.245-249.

¹⁴ Osman Öndeş, “Karacaahmet Mezarlığı”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C.1, S.2, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1975, s.43.

¹⁵ **Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali**, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek vd., Türk Diyanet Vakfı Yayınları / 86-F, Ankara, 2000, s.614.

rak da geçer ve deve boynu, sim, katmer isimlerinin yanı sıra fulya, zerren, boru olarak adlandırılan çeşitleri de vardır.¹⁶ Osmanlı Sanatı'nda hemen her alanda kullanılan ve en sevilen çiçek *lale*, mezar taşlarında da karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'ya Türkler tarafından yayılan bu çiçek birbirinden farklı biçim ve renklerde üretilmiş¹⁷ ve bu süsleme sanatlarına da yansımıştır. Eski harflerle "lam, elif, he" olarak yazıldığında "Allah" ismindeki harfleri taşıdığından Türk Sanatı'nda ayrı bir yeri vardır. Bununla birlikte Allah'ın birliğini simgeler. 'Allah' ve 'Lale' sözcüklerinin ikisinin de ebced hesabındaki harf değerlerinin 66 sayısını vermesi, lale çiçeğine kültürümüzde ayrı bir önem ve anlam verilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda lale, İstanbul'dan Avrupa'ya yayılacak kadar popülerlik kazanmış, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul'da soyluluğun ve kent inceliğinin göstergesi olmuştur.¹⁸ *Hurma* ve *nar* gibi meyveler ölümsüzlük ve ilâhi kudretin birer işareti olarak görülmüşlerdir¹⁹. Kur'an-ı Kerim'deki cennet ayetlerinde de, cennetteki kişilerin hurma diplerine uzanarak orada gölgelenecekleri anlatılır.²⁰ *Nar* bolluk ve bereketin simgesi olarak tasvir edilir. Kur'an-ı Kerim'in En'am sûresinde (En'am S.99): "O gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler, -hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız..." ayeti yer almaktadır.²¹ Cenneti anlatan bu ayetlerden esinlenilerek mezar taşları üzerlerine resmedilmiş olan ağaç ve meyveler bir nevi ölen kişinin cennete gitmesini dileyen birer dua şeklindedir. Aynı zamanda mezar üstüne ağaç dikmenin kabir azabını azaltacağına ilişkin hadisî şeriflerin varlığı²², mezar taşlarına sembolik olarak ağaç motiflerinin işlenmiş

¹⁶ Yıldız Demiriz, **Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler**, Yorum Sanat, İstanbul, 2005, s.289.

¹⁷ Demiriz, **a.g.e.**, 2005, s.282.

¹⁸ Ersoy, **a.g.e.**, 2004, s.2.

¹⁹ Canan Cimilli, "Osmanlı'da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı", **Sanat ve İnanç/2 Rıfkı Melul Meriç Anısına**, haz: Banu Mahir-Halenur Katipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.225.

²⁰ Talha Uğurluel, "Eyüp Mezar Taşlarında Cennet Meyveli Mezar Taşları", **Eyüp Sultan Sempozyumu VIII Tebliğler 7-9 Mayıs 2004**, Eyüp Belediyesi, İstanbul, 2004, s.119.

²¹ **Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali**, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, vd., Türk Diyanet Vakfı Yayınları / 86-F, Ankara, 2000, s.133.

²² Aziz Doğanay, "Türklerde Ahiret İnancının Mezar Yapı ve Bezemelerine Tesiri", **Sanat ve İnanç/2 Rıfkı Melul Meriç Anısına**, haz. Banu Mahir-Halenur Katipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.136.

olmasında etkili olmuştur. Bunlardan biri de Osmanlı bezeme sanatında en çok rastladığımız motiflerden biri olan *servi ağacı*dir. Servi, herdem yeşil renkliliğiyle uzun ömürlülüğü, sonsuzluğu simgelemektedir.²³ Mezar taşlarında görülen tepesi yana yatık olarak tasvir edilmiş servi ağacı, yarıdanın karşısında boynu bükük kalmayı, çaresizliği sembolize eder.²⁴ Aynı zamanda servinin ‘Ehramı’ denilen düzgün ve uzun boylu şekli, Arapça yazılış tarzı ile Allah’ın Elif harfine benzetilmiş ve ‘Vahdet-i vücûd’un bir işareti olarak görülmüştür.²⁵ Mezarlıklara ölülerin topraklarındaki kokuları dağıtmak için reçine kokulu servi ağaçlarının dikilmesi²⁶de mezar taşları üzerine yansımalarının bir sebebidir. Bu tür bezemeler vefat eden kişinin arkasından yapılan dua olan “Allah mekânını cennet etsin” gibi temennilerin taşta yansımaları olarak görülür ve mezar taşı ustalarının bu duaları resmederek taşta geçirmiş olmalarıyla, sanki “biz cennet meyvelerini vefat eden kişinin taşına yazıyoruz, Allah’ta gerçeğini O’na ikram etsin” demeye getirmiş oldukları düşünülür.²⁷

Palmet ve *rûmi* gibi İslamiyetten önceki dönemlerden beri kullanılagelen bezemeler İslamiyetle birlikte çeşitlilik kazanmış ve Türk Sanatı’nda pek çok alanda olduğu gibi mezar taşlarında da kendine yer bulmuştur. Mezar taşlarındaki üçgen tepeliklerde görülen üç palmetli bezemelerden oluşan düzenleme Süleymaniye Camii portalinde bulunan üç palmetli tepeliğe benzerliğiyle dikkat çeker (F.12,23). William Hogart’ın “güzelliğin çizgisi” diye tanımladığı “S” kıvrımı²⁸ ve C kıvrımı terimlerinin tam olarak ne zaman Türk sanatı terminolojisine girdiği bilinmemekle birlikte ansiklopedik sözlüklerde rokoko sanatı tanımlanırken *C* ve *S scroll* terimi kullanılmıştır.²⁹ Rokoko sanatının asıl unsuru C kıvrımı olmasına karşılık Barok üslubuyla iç içe geçmesinden dolayı C ve S kıvrımları olarak da tanımlanabilmektedir. Fiske Kimball rokoko üslubunu anlattığı eserinde

²³ Cevdet Çulpan, (Antik Devirler) den (Zamanımız) a kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler, C. I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1961, s.16.

²⁴ Cimilli, a.g.e., s. 229.

²⁵ Çulpan, a.g.e., C. II, 1961, s.75.

²⁶ Cimilli, a.g.e., s.225-26.

²⁷ Uğurluel, a.g.e., s.8.

²⁸ William Hogarth, *The Analysis of Beauty*, ed. Charles Davis, John Reeves for the Author, London, 1753, s.13.

²⁹ Hans Huth, “Rococo art”, *The Encyclopædia Britannica*, Vol.19, William Benton, Publisher, USA, 1972, s.429, Ayrıca bkz: Thomas P. Campbell, *The Metropolitan Museum of Art Guide*, The Metropolitan Museum of Art, Newyork, (tarih yok), s.316.

bu üslubu tanımlarken *C scroll* ve *S scroll* terimlerini kullanmıştır.³⁰ Aynı şekilde başka bir yayında Avrupa mimarisinde ve dekorasyonunda görülen, C ve S kıvrımlarının, akantus yapraklarıyla birleşmesinden oluştuğu ifade edilirken, bu bezemelerin Fransa'dan Almanya'ya gravürler aracılığıyla ulaştığı belirtilir.³¹ Bu ifadeden aynı durumun Osmanlı için de söz konusu olduğu söylenebilir. Nitekim 18. yüzyılda İstanbul'a gelen Fransız elçilerin beraberlerinde hediyeler getirdiği ve bu hediyeler arasında dönemin Fransız mimari ve dekorasyonunu anlatan albümler ve kitaplar olduğu bilinir. Topkapı Sarayı Müzesi hazine kütüphanesinde bulunan kitapların kenarlarına Osmanlıca açıklama kâğıtlar yapıştırılmıştır. Bunlar hazine kütüphanesine ait yani padişahın özel kullanıma ayrılmış kitaplardır. Sayfa kenarlarına Osmanlıca açıklamalarının yapılmış olması ise padişahın ve yakın çevresinin bu dokümanlara ilgi duyduğuna ve muhtemelen mimarlara örnek olarak gösterdiklerine işaret eder.³² Rokoko Barok'un uzantısı olarak tanımlansa da gerçekte ondan kopuştur. XVII. yüzyılda Batı Sanatı'nda ortaya çıkan Barok üslubun³³ etkileri Osmanlıya da yansımış ve "*C ve S*" kıvrımları ya da eğrileri³⁴ olarak adlandırılan bezemeler XVIII. yüzyılla birlikte Osmanlı'da sanatın her dalında kendini göstermeye başlamıştır. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'ndaki kadın mezar taşlarında da karşımıza çıkan bu bezeme unsurları, batı menşeli bezemelerle geleneksel bezemeler arasındaki geçişi yansıtan öğelerdir.

Bazı mezar taşlarında görülen ve tam olarak adlandırılmayan bir bezeme ise *sarmaşık* olarak değerlendirilmiştir (F.12).

Nesneli bezemelerde en çok karşımıza çıkan bezeme unsuru *vazodur*. Vazo motifinin yaygın olarak kullanılması, suyun hayat kaynağı ve temiz-

³⁰ Fiske Kimball, **The Creation of The Rococo**, Director: Philadelphia Museum of Art, The Southworth-Anthoensen Press, Portland, Maine, 1943, s.223.

³¹ Liselotte Andersen, **Baroque and Rococo Art (Panorama of World Art)**, Hary N. Abrams Inc., London, 1969, s.227.

³² Gül İrepoğlu, "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", **Topkapı Sarayı Yıllığı**, Yıllık:1, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1986, s.61, Ayrıca bkz: Feryal İrez, "Topkapı Sarayı Harem Bölümü'ndeki Rokoko Süslemenin Batılı Kaynakları", **Topkapı Sarayı Yıllığı**, Yıllık:4, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1990, s.34-54.

³³ Celal Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, C.1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s.175-176.

³⁴ Ayda Arel, **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul, 1975, s.70-71.

lik vasıtası olarak eski çağlardan beri kutsal sayılması ve vazunun da suyu barındıran bir kap olarak, aynı inancın sembolü olarak görülmesine bağlanırken, aynı zamanda vazodaki suyun, ölünün günahlarından arınmasına bir işaret olabileceği üzerinde de durulur.³⁵ İslamda suyun kutsallığı, Kur'an-ı Kerîm Enbiya sûresinde (Enbiya S.30): “İnkâr edenler göklerle yer bitişikken bizim onları kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi?...” ayetiyle ifade edilir.³⁶ Buketler, vazoda çiçekler Kur'an'da cennet bahislerinde yer almamakla birlikte, hayali bir bahçe tablosunu çağrıştırmaktadır. Çiçekler vazolar içinde topraktan yabancılaştırılmışlardır. Çiçeklerin vazoda tasvir edilmeleri bahçenin kendini değil ürününü sunmaları, bahçe hayalini seyredene bırakır.³⁷ Mezar taşlarında gördüğümüz *bereket boynuzu* motifi antik kökenli bir bezemedir. Yunan Mitolojisinde bolluk ve bereket Tanrıçası olarak bilinen Demeter'in³⁸ sol omuzu üzerinde içinde meyvelerin olduğu ve bolluk ve bereket simgesi olarak tanımlanan bereket boynuzu tasviri yer alır.³⁹ Nitekim söz konusu mezarlıkta XIX. yüzyıla tarihlenen mezar taşlarında da içinde meyvelerin olduğu bereket boynuzu bezemesi yer almaktadır. Kadın mezar taşlarında gördüğümüz bir diğer nesneli bezeme *takı*dır. Türk Sanatı'ndaki erken örnekleri Karahanlılar dönemine ve öncesine kadar indirilebilen ve Anadolu'da Selçuklu Dönemi'nden kalan Akşehir Müzesi'ndeki boynunda boğmak (gerdanlık) bulunan sfenksle başladığı ileri sürülen, XVI. yüzyılda İstanbul Eyüp Sultan'da yer alan Sokullu Türbesi'ndeki Safiye Hanım'ın mezar taşı ve İstanbul Eyüp Sultan'da bulunan Siyavuş Paşa Türbesi'ndeki bir sıra inci dizilmiş kolye ile bezenmiş kız ve erkek çocuğu mezar taşlarıyla Osmanlı Dönemi'ne ulaştıran ve XVII. yüzyılda İstanbul Eyüp Sultan'daki Cafer Paşa Türbesi'nin mezar taşındaki inci kolyelerle devam ettirerek XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çeşitlemeler arz eden mezar

³⁵ Çulpan, a.g.e., C.2., s.77-78.

³⁶ Çulpan, a.g.e., C.2, s.70.

³⁷ Semra Ögel, “18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Taş Üzerinde Cennet İmgelerinden Örnekler”, **Sanat Tarihi Defterleri**, S.3, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 1999, s.75-76.

³⁸ Gaziantep'te Fırat nehri kıyısında bulunan, M.Ö. 3.yy.'da Suriye'nin Makedon Hükümdarı tarafından kurulan, M.S. 200 yılında da Roma İmparatorluğunun en önemli kentlerinden biri olduğu ifade edilen Zeugma Antik Kenti'nde yapılan çalışmalarda, Yunan Tanrıçası Demeter'in sol omzunda bereket boynuzu tasviri yer alan mozaikler ortaya çıkarılmıştır.

³⁹ Mehmet Önal, “Belkıs/Zeugma Antik Kentinde Fırat Nehri Konulu Mozaikler”, **Yorum Dergisi**, Yıl.5, S.37, Ekim İstanbul, 2000, s.16-17.

taşları mevcuttur.⁴⁰ XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarında görev yapmış İsveç elçisi Mouradgea D’Ohsson (1740-1807)⁴¹ kadınların boyunlarına, üzerinde küçük altın paralar ya da muhtelif boylarda madalyonlar olan altın zincir taktıklarını bildirir.⁴² Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı’nda görülen para ve incilerden oluşan “beşi bir yerde” formundaki takı tasvirli kadın mezar taşı da XVIII. yüzyılda Osmanlı kadınlarının taktıkları kolyelere ya da gerdanlıklara örnek oluşturacak niteliktedir (F.17). *İnci dizisi* denilen süsleme ise tespih taneleri olarak da adlandırılan⁴³ bezeme şeklidir. *İnci* verimliliği, saflığı, uğuru ve evliliği simgelemektedir.⁴⁴ Geometrik bezeme olarak değerlendirilen *çarkıfelek* ise üzerindeki dönüşü ifade eden çark şekli ve kendisine verilen isimden dolayı, gökyüzü ile ilgili kutsal bir anlam ifade eder.⁴⁵ Bu bezemelerin dışında o dönem insanların yine günlük yaşamlarında kullandıkları, evlerini süsleyen perdelerdeki püsküller, mutfaqlarındaki kâseler ya da mimaride karşılırlarına çıkan sütunlar, sütünceler; belki vefat edenin yakınları belki de mezar taşı ustalarının hayal gücüne dayanarak, mezar taşları üzerinde yer bulmuşlardır.

Mimari bezemeler olarak değerlendirilen sütünceler Selçuklular’dan miras kalan XIII. yüzyıldan beri mezar taşlarında kullanılagelen bezemelerdir. Anadolu’nun çeşitli yerlerinde Selçuklu ve Beylikler dönemine ait mezar taşlarında sütüncü bezemesini görmek mümkündür.⁴⁶ Sütun kullanımını ise Avrupa kökenli bir bezeme olup XVIII. yüzyıldaki yoğun Batılılaşma etkileriyle mimarideki strüktürel amacının dışında, el sanatlarından mimariye kadar bütün alanlarda, özellikle çeşmelerde, dekoratif amaçlı kullanılmış dolayısıyla mezar taşlarında da yer bulmuştur. Çeşmelerde ve mezar taşlarında çoğunlukla stilize halini gördüğümüz istridye kabuğu be-

⁴⁰ H.Örcün Barışta, “Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Mezar Taşlarından Bazı Takı Tasvirleri”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002 s.137-156.

⁴¹ Kemal Beydilli, “D’Ohsson, İgnatius Mouradgea”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, 1994, s.496-497.

⁴² İgnatius Mouradgea D’Ohsson, **18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler**, çev: Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser (tarih ve yer bilgisi yok)

⁴³ Suut Kemal Yetkin, **İslam Mimarisi**, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları:2, Ankara, 1959, s.51.

⁴⁴ Beyhan Karamağaralı, “İçişçe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında”, **Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar – Güner İnal’a Armağan**, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi 4, Ankara, 1993, s.252.

⁴⁵ Karamağaralı, **a.g.e.**, s.259.

⁴⁶ Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar Taşları**, Güven Matbaası, Ankara, 1972, s. 1-19.

zemesinin adlandırılması tartışmalıdır. Pek çok yayında istridye kabuğu olarak adlandırılan bu bezeme⁴⁷, tavus kuşu, yelpaze⁴⁸ ya da ışınal düzenleme⁴⁹ olarak da adlandırılmıştır. Fakat bu çalışmada genel olarak kabul edilen *stilize istridye kabuğu* tanımı kullanılması uygun görülmüştür. Çoğunlukla stilize olarak tasvir edilen istridye kabuğuna⁵⁰ benzeyen bu deniz kabuğu düzenlemesi mezar taşlarına çeşmelerden geçmiştir. Bu bezemenin erken örnekleri Topkapı Sarayı Çinili Köşk'te bulunur. Fatih Dönemi'nde inşa edilen, fakat IV. Murad zamanında (1623-1640) da eklemeler yapılan köşkteki odalardan birine de, ayna taşında tavus kuşu kabartması⁵¹ ve stilize istridye kabuğu motifi yer alan bir çeşme ilave edilmiştir. Bir diğer örnek ise Topkapı Sarayı Hasekiler Dairesi'nde tespit edilen ve 1703 yılına tarihlendirilen çeşmenin ayna taşındaki stilize istridye kabuğu motifidir.⁵² Avrupa kökenli olması muhtemel olan bu bezemelerin Batı sanatındaki benzerleri arasından Roma San Pietro Bazilikası içindeki bir mezar nişindeki bezeme örnek gösterilebilir (F. 22).

Mezar taşlarında görülen fes biçimindeki bir başlığın, Mehmet Zeki Pakalın'ın sözlüğünde bahsettiği tepesi geniş, vaktiyle saraylı kadınların

⁴⁷ H. Örcün Barışta, **İstanbul Çeşmeleri: Beyoğlu Cihetindeki Meyva Tabaklı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Anıt Çeşmeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991; Ayrıca bkz: Hatice Aynur, Hakan Karateke, **III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1995, s.172; Tarkan Okçuoğlu, **a.g.e.**, s.91; Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s.518.

⁴⁸ Mustafa Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s.46.

⁴⁹ Ayla Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", **Semavi Eyice Armağanı İstanbul Yazıları**, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1992, s.283.

⁵⁰ İstridye kabuğunun adlandırılmasında çelişkiler olduğu gibi anlamlandırılmasında da Türk kültürüyle bağdaşmayan yorumlar bu kültüre atfedilmiştir. *Hasköy Cemetery* adlı kitapta stilize istridye kabuğu motifinin Türk kültüründe kadın cinsel organını sembolize ettiğine dair, Müslüman bir kültürle hiç bağdaşmayan mitolojik bir anlam, bu kültürün inancı olarak gösterilmiştir. Bkz: Minna Rozen, **Hasköy Cemetery: Typology of Stones**, Tel Aviv University and the University of Pennsylvania, Indiana, 1994, s.82.

⁵¹ Semavi Eyice, "Çinili Köşk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul, 1993, s.338.

⁵² Tarkan Okçuoğlu, "Topkapı Sarayı, Hasekiler Dairesi'nde Yeni Bulunan Bir Çeşme", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S.XXI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 2012, s. 94-95.

başlarına giydiğini ifade ettiği *tabla fes*⁵³ olduğu düşünülen⁵⁴ başlık türü olması mümkündür (F.19). Bu tip başlığa haremî resmeden oryantalist ressamlardan Giovanni Antonio Guardi'nin (1766-1760) "Harem" isimli tablosunda da rastlanmaktadır (F.20).⁵⁵

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı kadın mezar taşlarında özellikle XVIII. yüzyılla birlikte ortaya çıkan akantus yaprakları, C ve S kıvrımları, sütun gibi Batı kaynaklı bezemeler hakim olduğu gibi, mezar taşları palmet, rumi gibi Selçukludan miras kalan geleneksel bezemeleri de içeren bir çeşitlilik gösterir. Mezarlıkta tespit edilen en erken tarihli bezemeye sahip mezar taşı 1743-44 tarihli olup, gövdesinde Türk süsleme sanatının geleneksel motifi olan gülbezek denilen rozet bezemesi yer alır. Gövde kenarları ise burmalı sütüncelerle sınırlandırılmıştır. Bunun yanında 1768-69 ve 1765-66 tarihli üçgen tepelikli iki mezar taşındaki palmet-rumi bezemeleri de geleneksel bezemeyi bu döneme kadar devam ettiren unsurlardır. Fakat 1780lerden itibaren mezar taşı tepelikleri hareketlenmeye başlar. Üçgen tepeliklerin yerini zamanla, kenarları C ve S kıvrımları ile hareketlendirilen ve palmet yerine akantus yapraklarıyla taçlandırılan tepelikler almaya başlar. Gövdede de kitabe üstlerindeki rozetlerin ya da stilize ıstıdye kabuklarının yerini, yine akantus yaprakları alır (F.15,21). Tepeliği akantusle taçlandırılmış 1791-92 tarihli mezar taşı tespit edilebilen erken örneklerden biridir (F.21,16,5). Gövde kenarlarında ise burmalı sütüncelerin yerini, Avrupai karakterdeki korint başlıklı sütunlara bıraktığı gözlenir. Bir örnekte tepelikle gövde arasında kalan yatay dikdörtgen alanın kenarları, gövdesi yivli korint başlıklı sütunlarla sınırlandırılmıştır (F.21). Diğer örneklerde sütunların gövdeleri gizlenmiş gibi sadece korint başlıklar konsol görevi görür biçimde tasvir edilmiştir (F.15,14,5). Aynı şekilde, mezar taşlarında, 18. yüzyıl bezemesi olarak ortaya çıkan en erken tarihli 1765-66 tarihli olan dar boyunlu, şişkin gövdeli şükûfedan vazoların yerini yivli gövdeli geniş ağızlı kenarları dışa doğru kıvrılmış farklı formlarda vazolar almıştır (F.12,5). Bu bezemeler mezar taşlarında XVIII. yüzyılın ikinci yarısın-

⁵³ Mehmet Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi Devlet Kitapları, İstanbul, 1983, s.371.

⁵⁴ Recep Gün - Eyüp Nefes, "Çarşamba Kurdahmetli Köyü Mezarlığındaki Tarihi Mezar Taşları", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.11, S.2, Samsun, 2011, s.150.

⁵⁵ **Batılı Ressamların Gözüyle Harem**, ed. İbrahim Baştuğ, Atlas Tarih Dergisi Ekim ayı ücretsiz eki, S.15, Doğan Burda Dergi ve Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş., İstanbul, 2012, s.38.

dan itibaren belirgin bir biçimde görülen gelenekselden kopuşu belgeleyen unsurlar olarak dikkati çeker. Mezar taşı bezemeleri aynı zamanda ölen kişinin toplumdaki statüsüne göre daha gösterişli bezemelerle de gözalcı hale getirilebiliyor. Bunda mezarlığı ziyaret eden kişilerin ilgisini çekerek bir dua alma isteğinin de etkisi olmalıdır. Mektubi Sadrı Ali Seyyid Sadık Efendi'nin zevcesi Fatma kadına ait olan mezar taşı **(F.16)** ve Sultan Mustafa Efendi'nin valideleri devletlü kadın efendi hazretlerinin cariyesi Serv-i Kamet Kalfaya ait mezar taşındaki **(F.21)** boşluk kalmamacasına yapılan yoğun bezeme ile Hacı Mustafa Ağa'nın kızına ait mezar taşında bezeme olarak sadece başlığının altındaki kabara gül motifinin olması bu duruma yalnızca birkaç örnektir **(F.19)**.

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı hem kendi içinde bir bütünlük hem de gelenekselin yanında farklı dönemlerde eklenen öğelerle elde edilen özgünlükle Osmanlı dönemi mezar taşı geleneğini yansıtan mezarlıklardan biri olmasıyla kayda değer bir yere sahiptir. Osmanlı taş süsleme sanatı örneklerinin yanı sıra tarihsel açıdan da önem arz eden birçoğu tahrip olmuş ve olmaya da devam eden Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı mezar taşları yıllardır kurtarılmayı bekliyor.

KAYNAKÇA

- Akar, Azade, “Tezyini San’atlarımızda Vazo Motifleri”, **Vakıflar Dergisi**, S.8, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1969, s.267-271.
- Andersen, Liselotte, **Baroque and Rococo Art (Panorama of World Art)**, Hary N. Abrams Inc., London, 1969.
- Arel, Ayda, **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul, 1975.
- Arseven, Celal Esad, **Sanat Ansiklopedisi**, C.1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s.175-176.
- Aynur, Hatice – Hakan Karateke, **III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Barışta, H. Örcün, “Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Mezar Taşlarından Bazı Takı Tasvirleri”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002 s.137-156.
- Barışta, H. Örcün, **İstanbul Çeşmeleri: Beyoğlu Cihetindeki Meyva Tabaklı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Anıt Çeşmeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Baştuğ, İbrahim (ed.), **Batılı Ressamların Gözüyle Harem**, Atlas Tarih Dergisi Ekim ayı ücretsiz eki, S.15, Doğan Burda Dergi ve Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş., İstanbul, 2012.
- Beydilli, Kemal, “D’Ohsson, İgnatius Mouradgea”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, 1994, s.496-497.
- Cimilli, Canan, “Osmanlı’da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı”, **Sanat ve İnanç/2 Rıfkı Melul Meriç Anısına**, haz. Banu Mahir-Halenur Katipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.225-235.
- Çulpan, Cevdet, **(Antik Devirler)den (Zamanımız)a kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler I-II**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1961.
- D’Ohsson, İgnatius Mouradgea, **18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler**, çev. Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser (tarih ve yer bilgisi yok).

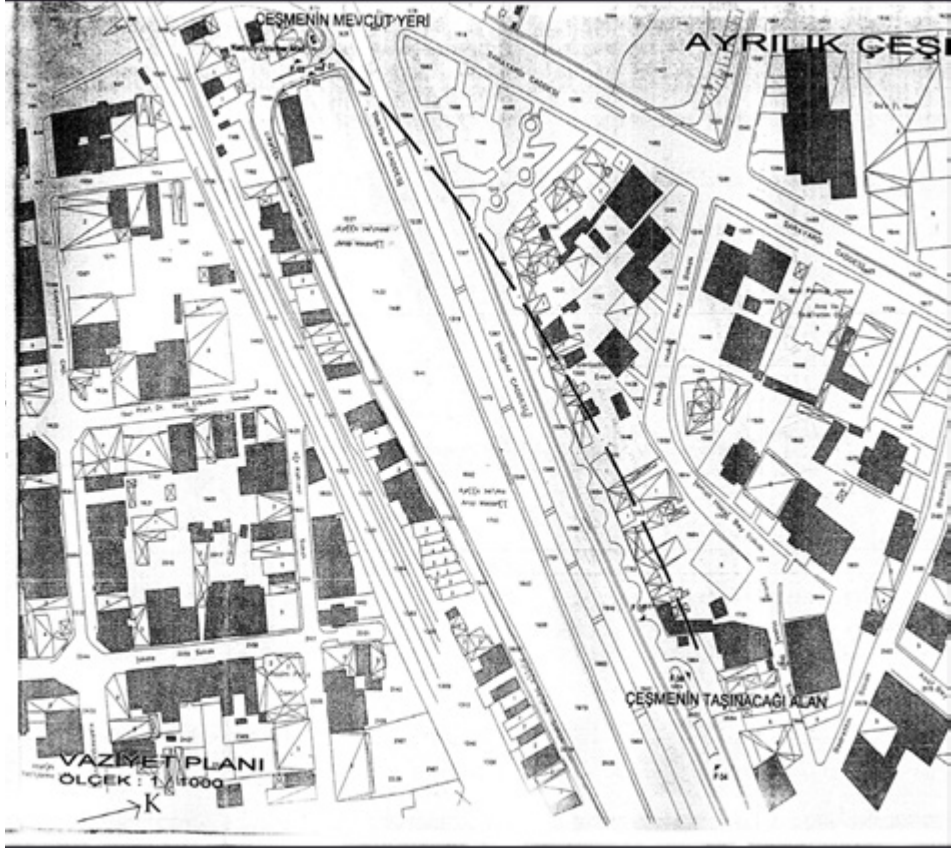
- Demiriz, Yıldız, **Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler**, Yorum Sanat, İstanbul, 2005.
- Demiriz, Yıldız, **Osmanlı Kitap Sanatlarında Natüralist Üslupta Çiçekler**, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul, 1986.
- Doğanay, Aziz, “Türklerde Ahiret İnancının Mezar Yapı ve Bezemelerine Tesiri”, **Sanat ve İnanç/2 Rıfki Melul Meriç Anısına**, haz: Banu Mahir-Halenur Katipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.127-140.
- Ersoy, Ayla, “Geleneksel Süsleme Sanatlarında Kullanılan Bazı Çiçek Motiflerinin İslam İnancı İle İlgisi”, **Sanat ve İnanç/2 Rıfki Melul Meriç Anısına**, haz. Banu Mahir-Katipoğlu, Halenur, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.245-249.
- Eyice, Semavi, “Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C 4, İstanbul, 1994, s.488-489.
- Eyice, Semavi, “Çinili Köşk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul, 1993, s.337-341.
- Grammot, Jean Louis Bacque – Hans Peter Laqueur – Nicolas Vatin, “Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları Uygulanan Yöntemler ve Bilgisayarla Yapılabilecek İşlemler”, **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, TTK, Ankara, 1992, s. 197-214.
- Gül, Selma, **Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Batı Yönündeki 18. Yüzyıl Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Gülersoy, Çelik, “İstanbul Tarihinin Mezar Taşları”, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S. 49/328, İstanbul, 1975, s. 2-6.
- Gün, Recep – Eyüp Nefes, “Çarşamba Kurdahmetli Köyü Mezarlığındaki Tarihi Mezar Taşları”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.11, S.2, Samsun, 2011, s.135-166.

- Hogarth, William, **The Analysis of Beauty**, ed. Charles Davis, John Reeves for the Author, London, 1753.
- Huth, Hans, "Rococo art", **The Encyclopædia Britannica**, Vol.19, William Benton, Publisher, USA, 1972, s.429
- İrepoğlu, Gül, "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", **Topkapı Sarayı Yıllığı**, Yıllık:1, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1986, s.56-72.
- İrez, Feryal, "Topkapı Sarayı Harem Bölümü'ndeki Rokoko Süslemenin Batılı Kaynakları", **Topkapı Sarayı Yıllığı**, Yıllık:4, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1990, s.34-54.
- Karamağaralı, Beyhan, "İçiçe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", **Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar – Güner İnal'a Armağan**, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi 4, Ankara, 1993, s.249-270.
- Karamağaralı, Beyhan, **Ahlat Mezar Taşları**, Güven Matbaası, Ankara, 1972.
- Kimball, Fiske, **The Creation of The Rococo**, Director: Philadelphia Museum of Art, The Southworth-Anthoensen Press, Portland, Maine, 1943.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Ayrılık Çeşmesi", **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1960, s.1631.
- Koman, Mesut, "İstanbul'un Bazı Önemli Eski Kabirleri-Yerinde duran ve kaybolan", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S.49/328, İstanbul, Eylül-Ekim 1975, s.28-35.
- Kuban, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, ed: Gülçin İpek, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali**, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek vd., Türk Diyanet Vakfı Yayınları / 86-F, Ankara, 2000.
- Laqueur, Hans Peter, **Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

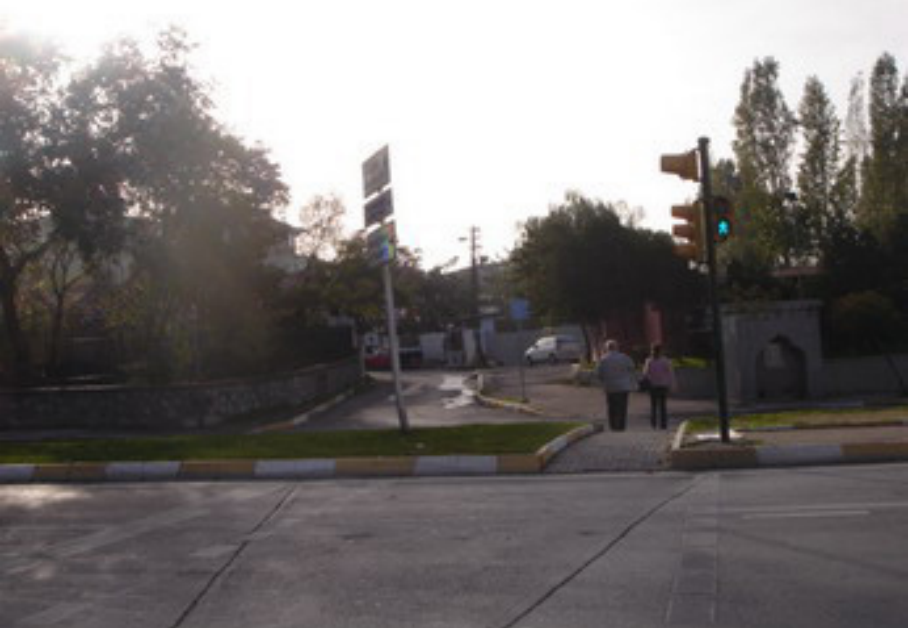
- Okçuoğlu, Tarkan, “Topkapı Sarayı, Hasekiler Dairesi’nde Yeni Bulunan Bir eşme”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S.XXI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Yayını, İstanbul, 2012, s.89-114.
- Ögel, Semra, “18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Taş Üzerinde Cennet İmgelerinden Örnekler”, **Sanat Tarihi Defterleri**, S.3, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 1999, s.73-79.
- Önal, Mehmet, “Belkıs/Zeugma Antik Kentinde Fırat Nehri Konulu Mozaikler”, **Yorum Dergisi**, Yıl.5, S.37, Ekim İstanbul, 2000, s.16-18.
- Öndeş, Osman, “Karacaahmet Mezarlığı”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C.1, S.2, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1975, s.42-46.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi Devlet Kitapları, İstanbul, 1983, s.371.
- Sezen, Ziya Nur, “Ayrılık eşmesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, 1994, s.488.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, **Asırlar Boyunca İstanbul: Sarayları, Camileri, Abideleri, eşmeleri**, Cumhuriyet Gazetesi Parasız Tarih İlavesi, İstanbul, Tarihsiz.
- Topuz, Hıfzı, **Meyyale**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Uğurluel, Talha, “Eyüp Mezar Taşlarında Cennet Meyveli Mezar Taşları”, **Eyüp Sultan Sempozyumu VIII Tebliğler 7-9 Mayıs 2004**, Eyüp Belediyesi, İstanbul, 2004, s.116-121.
- Yetkin, Suut Kemal, **İslam Mimarisi**, Ankara Ün. İlahiyat Fakóltesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları:2, Ankara, 1959.

P.1- Bağdat yolunun iki yanında yer alan Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı
(İstanbul 5 Nolu KVKBK Arşivi)

P.2- Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı vaziyet planı
(İstanbul 5 Nolu KVKBK Arşivi)

F.1- Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı ve Ayrılık Çeşmesi

F.2- Mezarlık genel görünüm

F.3- Gömülü oldukları yerlerinden çıkarılan taşlar

F.4- Toprağıa gömülü mezar taşının çıkarıldığı bir ukur

F.5- Gelin çiçeği, inci dizisi, akantüs, lale, C ve S kıvrımları,
kitabe köşelerinde narçiçekleri
(1797-98)

Ç.1

F. 6- Gül, karanfil, sarmaşık, palmet, şukûfedan vazo, stilize istridye kabuğu, çarkıfelek (1768-69)

F.7- Kâse içinde incirler (1751-52)

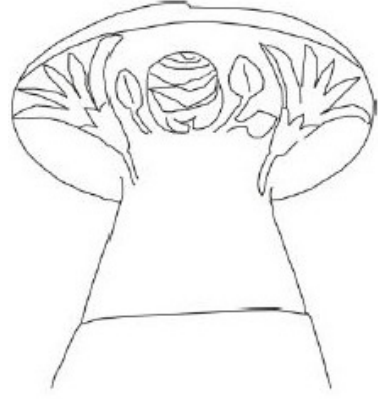

F.8- Kır çiçekleri, bereket boynuzu, palmet (1751-52)

F.9- Başlık altında gül ve karanfi
(1787-88)

Ç. 3

F.10- Servi ağacı (1785-86)

F.11- Tepesi yana yatık servi
ve hurma ağacı (1786-87)

F.12- Rûmi, gül, palmet, istridye kabuğu, Şukûfedan vazoda gül ve lale (1765-66)

F.13- Vazoda laleler, tepede soyut yaprak ve C kıvrımları (1796-97)

F.14- Kâsede kayısılar, köşelerde lale demetleri (1797-98)

Ç.4

F.15- Gülbezek rozet ve burma sütunce
(1743-44)

Ç. 5

F.16- Puskül, akantus, C ve S kıvrımları ve
kâsede kayısılar (1792-93)

Ç. 6

F.17- Takı tasvirli mezar taşı
(18. yy.)

F.18- Süleymaniye Camii
haziresinde bulunan
1745-46 tarihli mezar taşındaki
takı tasviri

F.19- Tabla fes biçiminde başlık (1787-88).

F.20- “Harem” Giovanni Antonio Guardi (1699-1760)
(Atlas Tarih Dergisi)

F.21- Tepelikte Sütunlar (1791-92)

F.22- Roma San Pietro Bazilikası içinden bir mezar nişinde stilize istridye kabuğu biçiminde bezeme (1506-1626) (Selma Gül)

F.23- Süleymaniye Camii portalindeki tepelik.